

El Dr. Esteve Gàlvez el dia en el qual la Diputació li va lliurar la medalla d'or de la Província. Foto Heredio

UNES NOTES PER A LA BIOGRAFIA DEL DR. FRANCESC ESTEVE

Per F. Olucha Montins
J.L. Viciano Agramunt

Nat a Castelló el 3 de març de 1907, al si d'una senzilla família que sempre l'esperonà en els seus estudis, realitza la seua formació a l'Institut de Castelló des de 1920 a 1925.

Ja per aquells anys inicia els seus treballs de recerca i investigació arqueològica a la comarca de la Plana amb notables troballes,- ruïnes romanes d'Almalafa; jaciments de superfície en la ribera del Millars; el paleolític,- que fins llavors era desconegut a Castelló -, en la Cova Matutano de Vilafamés -, les Serretes de Castelló, la Cova de la Seda, etc... -,la qual

cosa aviat va estar reconeguda per la Societat Castellonenca de Cultura, que es féu ressò dels seus treballs (Tom IV (1923) ,pp 99-100 i Tom V (1924), pp 89-90-96 del seu *Butlletí*) i per la Comissió Provincial de Monuments, que en 30 de juny de 1924 premiava una memòria seua, en la qual resumia els seus treballs d'investigació. Treballs els quals ja havien cridat l'atenció del professor Pere Bosch Gimpera, qui l'any anterior vingué a Castelló amb el propòsit de conèixer-los, establint-se des d'aleshores, entre el reconegut prehistoriador i l'incipient arqueòleg una cordial relació que aviat arribaria a ser de mestre a deixeble.

En Octubre de 1925 es trasladada a Barcelona, on inicia els seus estudis en la Universitat de Barcelona i on aconsegueix la llicenciatura de Filosofia i Lletres, secció de Història en 1931.

Al mateix temps ampliava la seua formació científica en el servei d'Investigació Arqueològica de la Diputació de Barcelona i encetava cordial relació d'amistat, entre altres amb Antonio de la Torre y del Cerro, Schulten, Gudiol, etc., tot això sense abandonar les seues contínues recerques arqueològiques en les terres castellenques (sepulcres de la Joquera, làpides de Viver i Xèrica, etc.).

Per aquell temps, la Comissió que preparava l'exposició Internacional de 1929 cregué convenient que s'exhibiren algunes de les seues troballes personals i sol·licità que figuraren en la secció "España primitiva" del Palau Nacional (grups números 5159 i 5309 a 5317 del catàleg). I també un dels seus professors, el Dr. Alberto del Castillo Yurita, li encomanà la cura de l'edició de la seua gran obra de conjunt *La cultura del Vaso Campaniforme*, (Barcelona 1928), en el pròleg de la qual fa constar el seu agraïment a Francesc Esteve.

Quan en 1930 la Diputació de Castelló decidí de crear el Museu Provincial, D. Paco va estar nomenat membre de la Comissió Organitzadora i elegit

Secretari, essent ell qui redactà els Estatuts del futur Museu, i per acord de la Diputació (24-II-1931) a ell se li encomanà la tasca de reunir les obres d'art que la Corporació posseïa disperses per centres oficials. Obres aquestes que instal·là en el primer pavelló del Museu, que així començà a formar-se.

En 1931 continuà els seus estudis, però ara a la Universitat Central, de Madrid, on va cursar les assignatures Història de la Pintura Espanyola, Història Primitiva de l'Home, Sociologia, Història d'Amèrica i Arqueologia aràbiga, aleshores obligades per accedir al Grau de Doctor, essent deixeble distingit dels professors D. Hugo Obermaier, D. Antonio Ballesteros, D. Manuel Gómez Moreno i D. Severino Aznar aconseguint les més altes qualificacions.

A Madrid assistí a les reunions de la Sociedad Española de Antropología, Etnografía y Prehistoria de la qual era soci des de 1926. Per encàrrec del professor D. Hugo Obermaier vigilà els treballs que es feien en les sorreres el Cerro de San Isidro, prenent notes i recollint els últims utensilis paleolítics d'aquell famós jaciment. En la càtedra d'Arqueologia aràbiga, participà, com alumne becari, en un viatge d'estudis (març-abril 1932) per Andalusia i Marroc (zona espanyola i francesa) sota la direcció del professor D. Manuel Gómez Moreno. A l'any següent, també com a becari, participà en el creuer Universitari pel

Carnet universitari d'alumne de la Facultad de Filosofía i Lletres de la Universitat de Barcelona, on el Dr. Esteve estudià la seua carrera.

Al cim de Penyagolosa.

N.º 1574

Apellidos y nombre Esteve Galvez Francisco
 Domicilio C/abel Senes 26 Castellon
 Estado rolero Edad 31 años
 Profesión catedratico geografico
 Organización E. V.
 Enrolado desde el 19 Abril 1938
Castellon 3 de Mayo de 1938
 (Comandancia de) Ingenieros
El Mayor 1.º Jefe
S. Algu
 Batallón de Obra y fortifica (Firma del interesado)
 Compañía comp n.º 9
 Sección _____
 Escuadra _____
 Grado _____
 Destinos especiales _____

Med. núm. 14

Tarjeta de mobilització de l'any 1938, on figura el nom de l'organització on militava el Dr. Esteve (Esquerra Valenciana).

Mediterràni (juny-juliol de 1933), que dirigí el professor García Morente.

En tornar del creuer superà les proves d'accés als Cursets de Selecció per a professorat d'Ensenyament Mitjà. Actuant a València, on aconseguí el n.º 3 i després el 17 en la llista general.

En el subsegüent concurs demanà i aconseguí (31 d'octubre de 1933) plaça de Professor Encarregat de Curs de Geografia i Història en l'Institut de Castelló, càrrec el qual li va estar renovat cada any fins octubre de 1938.

Això li permeté continuar les seues investigacions arqueològiques a casa nostra, al marge de la seua tasca docent i també participar en diverses activitats culturals de Castelló. Així, en projectar-se el Sindicat de Iniciatives estigué Delegat de l'Institut (16-XI-1935) en la Comissió gestora, i en crear-se el nou organisme se'l nomenà Secretari (28-XII-1935). Amb tal càrrec el representà en una reunió que tingué lloc a Tarragona en 1936, a la qual assistiren delegats de diversos Sindicats de Iniciatives, interessats en el foment del turisme.

Però, sens dubte, la tasca més important fou la de continuar l'organització del Museu Provincial, del qual va estar nomenat Conservador en 3-III-1935, poc dies abans que aquest fora inaugurat el 15 de març de 1935?.

En maig de 1935 defensà en la Universitat de Madrid la seua tesi doctoral, la qual per unanimitat meresque la nota de Excel.lent. I en octubre de 1935 es presentà a las proves convocades a l'efecte, assolint el Premi Extraordinari, rebent poc després la medalla Hugo Obermaier, distinció que tingueren molt pocs prehistoriadors.

Com la majoria dels joves universitaris d'aquell moment, D. Paco creia que els problemes polítics del país podrien canalitzar-se i resoldre's pel camí de la democràcia, i en conseqüència, fou republicà, però sense arribar a militar en cap partit polític, - pertanyé, això sí, al Centre Cultural d'Esquerra Republicana, associació la qual no tenia existència legal per no voler-se aprovar els seus estatuts quan aquest foren presentats a l'autoritat legal després de les eleccions de febrer de 1936 -, si bé per coaccions, - com ell manifestà diverses vegades -, tingué que afiliar-se a Esquerra Valenciana a darreries d'agost de 1936 i amb els companys del claustre, tots en bloc, ingressà en la Federació de Treballadors de l'Ensenyament U.G.T, no desempenyant càrrec algú en cap d'aquests dues agrupacions

La seua tasca en el Museu, durant el període de la Guerra Civil, s'encaminà a la defensa del tresor artístic provincial, encarregant-se de recollir les obres d'art que, d'acord als criteris del Conservador, es jutjaren més destacades. En diverses ocasions, la tasca fou difícil arribant fins i tot a posar en perill la

seua vida, com esdevingué en el rescat del retaule de Joan de Joans d'Onda, les peces d'orfebreria de l'església de Traiguera i l'Arxiu de l'Arxiprestal de Castelló. Amb menys perills, segons ens manifestà ell en diverses ocasions, es pogueren salvar els retaules d'Albocàsser (amb la col·laboració de D. Casimiro Melià); el de Cortes d'Arenós (amb l'ajut de D. Samuel Ventura); el Crist Jacent de la Puríssima Sang de Castelló; la Immaculada de Joan de Joans de Sot de Ferrer; el tresor de l'Arxiprestal de Sant Mateu; el Jacomart de Catí; el llenç de Vicent López de la Serra d'en Galceran; el retaule de Llucena, etc.... Tots recollits personalment per D. Paco, comptant moltes vegades amb la comprensió i ajut dels veïns dels pobles.

També en aquell temps, quan l'Ajuntament de Castelló acordà derrocar les esglésies, s'esforçà en aconseguir, que almenys s'exceptuara l'Arxiprestal de Santa Maria, - la qual pocs anys abans havia estat declarada monument nacional -, redactant un informe i sol·licitud, la qual signaren amb ell destacats intel·lectuals castellanencs, sense arribar a aconseguir-ho, puix l'Ordre Ministerial arribà quan l'edifici estava a punt de desaparèixer. Tanmateix, però dels desbastiments de la Sang, la Puríssima i Santa Maria, salvà diversos elements decoratius, els quals portà al jardí del Museu, prengué notes i féu fotografies, algunes de les quals s'han arribat a publicar sense fer menció de la seua procedència.

I tota aquesta ingent tasca el Dr. Esteve la realitzà sense descuidar els seus deures amb l'Institut. Tant és així que en quedar abandonat el servei Meteorològic i amb l'objecte que les observacions no restaren interrompudes, deixant un lamentable buit per a futurs estudis, es féu càrrec del mateix, sense rebre compensació econòmica alguna. I quan les tropes franquistes entraren a Castelló, el 14 de juny ho va lliurar al sub-oficial David Olabuzuga, al qual ajuda en la redacció dels primers parts que es remeteren a Saragossa.

En començar el curs 1936-1937 per Ordre Ministerial passaren a ser catedràtics tots aquells cursetistes del 33 que hagueren prestat tres anys de servei i trobant-se Don Paco en aitals circumstàncies, estigué nomenat catedràtic de Geografia i Història de l'Institut de Castelló. Càrrec del qual cessà en entrar les tropes franquistes a la ciutat en juny de 1938.

No obstant, el Director del Centre reclamà el seu ajut per reprendre la tasca administrativa i posar de nou en marxa l'Institut i sobre tres persones tant solament recau eixa feina: D. Francesc Almenar, D. Eduard Fernández Marqués i D. Francesc Esteve. Tota la documentació havia estat evacuada.

Poc després i com a cursetista del 33 feu la seua presentació davant el Jutge de Funcionaris, tràmit

Gran part de la seua vida, transcorregué al maset que tenia a l'avinguda de Vila-real. Foto Francesc Esteve.

JUAN CARLOS I
REY DE ESPAÑA

GRAN MAESTRE DE LA ORDEN CIVIL DE ALFONSO X EL SABIO

Y EN SU NOMBRE

EL MINISTRO DE EDUCACION Y CIENCIA
GRAN CANCELLER DE LA MISMA

EN CONSIDERACION A LOS MERITOS
QUE EN VOS CONCURREN HE TENIDO
A BIEN CONCEDEROS POR ORDEN DE
ESTA FECHA

ENCOMIENDA

DE ALFONSO X EL SABIO

MADRID, 5 de Enero de 1978.

EL CANCELLER,

SR. D. FRANCISCO ESTEVE GALVEZ.

Sa Magestat el Rei Joan Carles, concedeix al Dr. Esteve l'encomanda d'Alfons el Savi, l'any 1978.

aquest que seguí també en la Diputació com a Conservador del Museu, malgrat que no era funcionari provincial i que sols percebia 1000 pts anuals de gratificació.

En octubre de 1938 a la vista del informe del Jutge de Funcionaris, se'l nomenà Professor encarregat de Curs de Geografia i Història de l'Institut, però en desembre va deixar de prestar servei actiu per incorporar-se a l'Armada (13 desembre 1938).

Tanmateix, però, i mentre servia a l'Armada, prestà servei en les Forces de Bloqueig del Mediterràni en la Base Naval de Balears, on portà la secretaria dels Serveis de Transports de l'Armada i l'Arxiu, sota les ordres del Coronel Cap dels Serveis d'Intendència En Joan Donate Franco, llicenciant-se el seu reemplaç el 16 de juny de 1939, -, la Diputació el va depositar del càrrec de Conservador del Museu, sense tramitar legalment el seu expedient de depuració, al·legant que es desconeixia on estava i equiparant la seua situació als fugits a zona republicana. I fins i tot ho va enviar a la Auditoria de Guerra, la qual no trobà delictes al·gú, ni causa que mereixuera sanció.

I és que la Diputació, justificà aquella actuació mostrant-li el Butlletí Oficial de la Província (any CVIII, nº 4, de 10-I-39) en el qual es requeria la pre-

sència de funcionaris subjectes a expedient de depuració i dels quals el domicili s'ignorava, per que se presentaren a prestar declaració.

Segons ens manifestà en diverses ocasions el Doctor Esteve, al seu domicili mai va arribar notificació alguna, - com sí va ocórrer quan fou cridat pel jutge de funcionaris -, i com que ell estava incorporat a files, no pogué presentar-se i aleshores l'expedient es va resoldre amb la pèrdua del seu càrrec com conservador del museu. I tot i que ell va reclamar, demanant que es revisara l'expedient, la Diputació no va poder atendre la seua proposta, ja que havia passat el plaç reglamentari de tres mesos per reclamar el veredict del jutge de funcionaris.

Això li va suposar renunciar al seu somni d'investigar les nostres comarques, mitjançant estudis sistemàtics des d'un centre responsable com podia haver estat el museu provincial, per la qual cosa, es va abocar des d'aleshores a la seua carrera al servei de la docència.

Així, en convocar-se oposicions a càtedres, va sol·licitar prendre part en elles, essent admès, publicant-se el seu nom en la llista del Butlletí Oficial de l'Estat, però en presentar-se davant del Tribunal, aquest li comunicà haver rebut ordre d'excloure-lo "per roig". Feta la reclamació oportuna davant del

Ministeri li digueren que havia arribat un ofici de la Diputació de Castelló comunicant que "per roig" havia estat depositat del càrrec de Conservador del Museu i que lamentaven no haver donat un termini per reclamar i justificar-se com als altres opositors. Que aclarit el cas tornara a l'Institut i esperara el resultat de l'expedient de depuració que se li seguia en el Ministeri, el qual era el que importava. Segons el mateix Don Paco, no serien molt dolents els informes que d'ell es tenien, puix se li va renovar el nomenament a l'Institut essent depurat sense sanció alguna, ni tant sols rebre plecs de càrrecs.

I així poc després va participar en el primer concurs que es convocà per proveir places de Professors Adjunts, aconseguint el quart lloc entre els de Geografia i Història, essent designat per a l'Institut d'Esenyament Mitjà Joaquim Bau de Tortosa en agost de 1943, on prestà serveis durant onze anys.

Ans, però, en 1941, 1942 i 1943 va estar l'encarregat de desenvolupar els temes històrics en els cursos de perfeccionament per a Mestres organitzats a Castelló per la Secció Femenina de FET, essent els cursos 1941-42, 1942-43 i 1943-44 ajudant de classes pràctiques en la càtedra d'Arqueologia de la Universitat de València.

Durant la seua estada a Tortosa, va estar Cap d'Estudis, pronuncià fora de l'Institut diverses conferències i féu nombroses prospeccions arqueològiques en la comarca. En 1952 va estar col.laborador del Pla Nacional d'Excavacions Arqueològiques i dos anys

després va participar en el IV Congrés Internacional de Ciències Prehistòriques que es celebrà a Madrid en maig de 1954, on va llegir la seua coneguda comunicació "Ceràmica de cordes a la Plana de Castelló"

En octubre de 1954 va estar nomenat Professor titular del Cicle de Geografia i Història de l'Institut Laboral Ramon Berenguer IV d'Amposta, recentment creat, la qual cosa li suposà assumir la plena responsabilitat en el quefer docent i procurar una projecció del nou Centre sobre la comarca, la qual devia sentir la seua presència en missions pedagògiques i actes de propaganda, donant a conèixer el que significava i el seu sentit social. Així encetà un període de gran activitat dictant conferències, fent sessions cinematogràfiques, cursos monogràfics (sobre Arqueologia General en 1955 i 1956), cursos d'extensió cultural (1955 i 1956), economia domèstica (1955), etc

Ben poc després d'haver arribat, encara en 1954, redacta l'article "Amposta" sol·licitat per la Delegació Nacional de Províncies per al seu *Diccionario Geográfico de España*. I per eixes dates, 1954, es nomenat Comissari d'Excavacions Arqueològiques, afecte a la Direcció General de Belles Arts, veient-se així compromès a la investigació sistemàtica d'una zona, la qual arqueològicament, encara permaneixia inèdita.

Per a crear a Amposta un ambient favorable a eixos estudis, va donar en l'Institut Laboral dos Cursos monogràfics d'Arqueologia espanyola, orien-

A la Moreria de les Coves, llegint als acompanyats (entre ells el President de la Diputació, Francesc Solsona), unes notes sobre les pintures rupestres, descobertes pel Dr. Esteve precisament als voltants d'aquest indret covarxí. Foto Heredio

Don Paco llegint una lliçó acadèmica sobre la formació i naixement de la ciutat de Castelló, el dia en el qual va rebre la Medalla d'or de la Província. Foto Heredio.

El Molt Honorable President de la Generalitat Valenciana, Eduard Zaplana, lliura al Dr. Esteve la màxima distinció cultural de la Institució. Foto Heredio

tats a preparar prospeccions en el Baix Ebre i formà en treballs de camp a un grup de entusiastes ampositins, al qual aviat se'ls conegué com "el grup d'arqueòlegs". Els resultats van estar tan falaguers que no es va tardar en reunir suficient material per pensar en un possible Museu comarcal, idea la qual acceptà el municipi d'Amposta, deixant l'assumpte en mans del Comissari. I així nasqué el Museu Arqueològic d'Amposta en 1954, convertit en 1983 en Museu Comarcal del Montsià, del qual D. Paco Esteve estigué el seu primer director, i com sempre, sense cap tipus de remuneració. Els fons amb els quals avui compta aquest Museu són bàsics per a l'estudi de la Prehistòria catalana i indispensables també, almenys, per a l'estudi del Neolític espanyol.

Però, a banda de la investigació del més remot passat de la comarca d'acord al seu càrrec com a Comissari d'excavacions, la responsabilitat que li incumbia com a professor del centre li obligava a altres atencions. I així, l'únic monument notable que té Amposta, la Torre de la Carrova, va estar estudiat documentalment, essent avui l'única torre de tota la

comarca de la qual es coneix la seua història. I una revisió de les suposades terrasses de l'Ebre li permeté aclarir errors i donar-li la seua vertadera cronologia mercès a la troballa de fòssils tirrenis. En 4 de maig de 1959 va estar nomenat Bibliotecari de l'Institut Laboral.

Durant l'estiu de 1955, subvencionat per la Comissaria General d'Excavacions, participà en el II Curs Internacional d'Arqueologia de Camp, celebrat a El Pendo (Santander), essent l'encarregat de l'estudi tipològic, tasca la qual compartí amb el Dr Lacaille, director del Welcome Museum de Londres. A l'estiu següent participà a Anoeta (San Sebastián) en el Cursillo per a la formació del Professorat d'Ensenyament Laboral. I a l'estiu de 1957 en representació de l'Ensenyament Laboral pren part en el IV Congrés Internacional per a l'estudi del Quaternari (INQUA), el qual celebrà les seues sessions a Madrid i Barcelona, on presentà una extensa comunicació sobre els jaciments paleolítics de les terrasses del Millars, i en col.laboració del professor J. Mª Garcia Sanz redactà la crònica del Congrés per a la revista Arbor.

El seu destí a Amposta no el va apartar del tot de les seues activitats culturals a casa nostra. I així va col·laborar amb la "Jefatura Provincial del Movimiento", tant realitzant informes sobre les pintures rupestres del riu de la Sénia, amb l'objecte d'atendre a la seua protecció, com en la organització d'un seminari dedicat a la despoblació del camp, realitzant un estudi del moviment demogràfic en les distintes comarques castellonenques en relació amb els recursos naturals.

Va estar fundador del Centre Excursionista de Castelló en 1955 i membre de la Junta de Defensa Passiva, en la seua Ponència de Defensa del Patrimoni Artístic (1953), així com de la Institució "Historiador Vicià", aviat substituïda per l'"Institut d'Estudis Castell de Peníscola" de la qual se'l nomenà Director de la secció "Maestrat" (Art, Arqueologia i Costumisme) i Conseller del Patronat

de l'Institut d'Estudis Castell de Peníscola. A càrrec del Dr. Esteve estigué la conferència inaugural del nou organisme, participant en les edicions següents donant conferències en els cursos per a estrangers.

Havent-se convocat concurs per cobrir una plaça de Professor Adjunt de Geografia i Història en l'Institut de Castelló, la va sol·licitar i l'aconseguí, retornant a l'Institut a l'estiu de 1959. A penes arribat al seu nou destí, mitjançant el professor Pericot, se li oferí un lloc en l'equip espanyol d'arqueòlegs que tenia que intervenir en el salvament dels monuments de Núbia, però D. Paco declinà l'ofertament. I en 1961 prengué part en el II Congrés Internacional d'Arqueologia Submarina, celebrat a Barcelona.

Amb el seu retorn a Castelló D. Paco va començar a completar i ordenar les seues notes i estudis sobre les nostres terres, unes terres sobre les quals

El vell republicà explica el Museu a Don Joan de Borbó, en la visita que féu a Castelló. Foto Heredio

El President i Vicepresident de la Diputació de Castelló, senyors Fabra i Martínez, acompanyen al Dr. Esteve en la presentació d'un dels llibres de les seues memòries. Foto Heredio.

portava ja treballant des de feia més de trenta anys i que les circumstàncies de la vida no li permeteren seguir amb ordre i mètode, al temps que, fins la seua jubilació forçosa a l'Institut en 1977, amb 44 cursos de docència,- després d'haver ocupat els càrrecs de Vice-secretari i secretari, Encarregat dels estudis nocturns i de la Biblioteca -, es va abocar a la seua funció docent, havent fruit de la seua sapiència generacions i generacions de castellanencs als quals va aproximar a la investigació mitjançant excursions i visites i en la mesura del possible a les fonts bibliogràfiques i documentals

Poc després de la seua jubilació, el 5 de gener de 1978 se li va concedir l'Encomenda d'Alfons X el Savi i ja l'any anterior l'Ajuntament d'Amposta li havia atorgat la medalla d'or de la ciutat.

En 1982, el 4 de gener, i després de catorze mesos de negociacions es signava l'acord entre la Diputació Provincial i el Dr Esteve mitjançant el qual aquest s'obligava a fer donació del material arqueològic i etnològic que conformava la seua col·lecció, per tal d'integrar-los en el patrimoni de la Diputació mitjançant el departament Francesc Esteve el qual es cons-

tituïa en eixe acte, al temps que quedava igualment establert que el professor Esteve venia a la Diputació la nua propietat de la seua col·lecció de ceràmica valenciana dels segles XIII al XIX

A partir d'aleshores i amb el Departament Esteve constituït,- un Departament adreçat a la investigació arqueològica, art i etnologia el qual funcionaria com un organisme autònom dintre del Museu de la Diputació -, Don Paco retornà al Museu que ell havia donat forma allà pels anys 30, i una revifada d'aire nou esperonà al vell professor.- el qual encetà noves investigacions -, a tots els que allí hi treballàvem i al propi Museu

I és que a partir de la "reincorporació" de Don Paco al Museu, aquest encetà una nova etapa. La donació de la seua col·lecció de ceràmica,- que abastava més de 600 peces,- de diverses manufactures (Alcora, Ribesalbes, Onda, Manises, València, Terol, etc..) i cronologia (segles XVI-XIX) -, i que ell va anar completant desinteressadament en els anys successius, permeté que el Museu de Castelló esdevingués un dels més reixits en aquest camp dintre de l'estat espanyol, conformant-se aquesta secció en la més

important del nostre Museu . I també va estar Don Paco qui va esperonar la creació d'una secció d'Etnologia en el Museu, per a la qual donà més de cinc-cents peces de la seua pròpia col·lecció, la qual cosa permeté duplicar els fons dels quals disposava la Diputació i pogué inaugurar-se aquesta secció en maig de 1983

Des de llavors, tots els dies, des de les 10 del matí fins les 14 hores, i fins que es posà malalt el 27 de febrer de 2001, el professor Esteve acudia al Museu, compartint amb els que allí hi treballàvem les seues inquietuds els seus estudis i investigacions i la seua saviesa. Amb Don Paco al cap s'encetaren noves investigacions i es completaren altres que ell portava en curs des de feia temps (la ceràmica d'Onda, la de Ribesalbes, la via romana per les terres del Maestrat, les fonts antigues, les pintures rupestres de la Valltorta, etc.). Foren nombroses les exides al camp que es realitzaren per concretar llocs i observacions anteriors i sadolloses les múltiples converses que amb ell compartírem durant tots eixos anys i que ens van mostrar un Don Paco amic del paisatge i de la gent de les nostres terres, interessat per tot allò que portava l'àlè de la seua ànima

Lliurat de cos i ànima als seus estudis i investigacions, durant aquests darrers anys va preparar

part de l'edició de la seua obra científica així com de les seues memòries, essent ara quan les institucions reconeixen la seua llarga tasca abocada a la cultura atorgant-li diversos guardons (Creu de Sant Jordi de la Generalitat de Catalunya en 1984; Medalla d'Or de la Província de Castelló en 25 d'abril de 1995; Premi Amposta en 1998; Distinció al Mèrit Cultural de la Generalitat Valenciana en octubre de 2000, etc..) i essent nombrosos els homenatges que rebé, entre ells cal fer esment del que en 1988 li reté la Diputació Provincial de Castelló i el que en setembre de 1999 li organitzaren l'Ajuntament d'Amposta i el Museu del Montsià amb una exposició titulada "En homenatge a Francesc Esteve i el grup de recerques Arqueològiques d'Amposta", amb motiu de la donació a l'esmentat ajuntament de tots els materials i escrits que Don Paco encara retenia de les seues investigacions en el baix Ebre i que tot seguit van estar publicades en dos volums.

El 20 març de 2002 moria a Castelló el Dr. Esteve. Un home amb qui compartírem moltes hores de vida, imaginatiu, de suau ironia i conscient de la modernitat i del seu paper en ella, que passant per damunt de ideologies circumstancials, apostà per la independència moral de l'individu, per la cultura i pels drets individuals de cada persona.

Don Paco observa atent una vitrina que conté part del seu llegat artístic al nou Museu, molt poc de temps abans de produir-se la seua mort, esdevinguda al mes de març de 2001. Encara va poder assistir a la inauguració del nou Museu. Foto Heredio

BIBLIOGRAFIA DE DON PACO ESTEVE

- 1.- *Estudios acerca de la cerámica cordial y el origen del vaso campaniforme*. Tesis doctoral leída en la Universidad de Madrid en junio de 1935, 101 páginas, 10 figuras, XXXVIII, láminas (inédita).
- 2.- "Poblado Ibérico del Montnegre. (San Juan de Moró)", *Saitabi*, nº 4-5, Valencia, 1942, pp 34-37.
- 3.- "La Cova Redona de Sierra En Garcerán", *Saitabi*, nº 6, Valencia, 1943, pp 7-9.
- 4.- "El poblado argárico de El Molinás (Borriol)", *Saitabi*, nº 6, Valencia, 1943, pp 5-6.
- 5.- "Un horno de cerámica romana en Vall d'Uxó", *Saitabi*, nº 7-8, Valencia, 1943, p 62.
- 6.- "Estación neolítica de Les Santes (Cabanès, Castellón)". *Saitabi*, nº 11, Valencia, 1944, pp 31-33.
- 7.- "Un poblado de la primera Edad del Hierro en La Plana de Castellón", *Ampurias*, VI, Barcelona, 1944, pp 141-154.
- 8.- "Un plato del S. XV encontrado en la Magdalena", *Boletín Sociedad Castellónense de Cultura*. Tomo XXVIII, (1952), pp 150-152.
- 9.- "Investigaciones arqueológicas en las terrazas cuaternarias del curso inferior del Ebro. Itinerario primero: de Amposta a la Carrova y Camp-Redó (Montsià y Baix Ebre)". *Noticario arqueológico Hispánico*, III-IV. Madrid, 1956, pp 15-26.
- 10.- "Cerámica de cuerdas en la Plana de Castellón" *Actas de la IV Sesión de los Congresos Internacionales de Ciencias Prehistóricas y Protohistóricas*. (Madrid 1954), Zaragoza 1956, pp 543-556.
- 11.- "Nuevos descubrimientos arqueológicos en Nules. La villa romana de Benicató". *Penyagolosa*. nº 2, Castellón, 1956, s/p.
- 12.- "Un bifacio arqueológico procedente de Oropesa (Castellón)". *Boletín Sociedad Castellónense de Cultura*. Tom XXXII (1956), pp 125-134.
- 13.- "Hallazgos arqueológicos en el llano de Benicarló", *La Zuda*, 2ª época, año II, nº 14, Tortosa, 1956, pág 265.
- 14.- "Yacimientos paleolíticos en las terrazas pleistocenas del Mijares (Castellón)".- *Comunicación presentada al IV Congreso Internacional de I.N.Q.U.A.*, celebrado en Madrid-Barcelona 1957. (No publicada)
- 15.- "Las pinturas rupestres de "Els Rossegadors" en Puebla de Benifazá (I). *La Plana*. Año II, nº 15, Castellón, 18 enero 1958, pág 7.
- 16.- "Las pinturas rupestres de "Els Rossegadors" en Puebla de Benifazá (II). Importancia científica del hallazgo. *La Plana*. Año II, nº 16, 25 enero 1958, Castellón, pág 8.
- 17.- "Las pinturas rupestres de "Els Rossegadors" en Puebla de Benifazá (III). Estado de conservación. *La Plana*. Año II, nº 17, Castellón, 1 febrero 1958, pág 6.
- 18.- "La comarca Morellana", *Penyagolosa*, nº 4, Castellón, 1958, s/p
- 19.- "Los sepulcros de la Joquera, cerca de Castellón". *Pyrenae*, nº 1, Barcelona, 1965, pp 43-58.
- 20.- "La Necrópolis ibérica de El Bovalar (Benicarló, Castellón)". *Archivo de Prehistoria Levantina*, XI, Valencia, 1966, pp 125-148.
- 21.- "La Cueva sepulcral del Racó de la Tirana (Artana, Castellón)", *Pyrenae*, nº 3, Barcelona, 1967, pp 33-43.
- 22.- "La cueva sepulcral del "Calvari d'Amposta (Montsià)""", *Pyrenae*, nº II, Barcelona, 1967, pp 25-50.
- 23.- "El abrigo rupestre del Assud de Almazora y su yacimiento arqueológico". *Archivo de Prehistoria Levantina*, XII, Valencia, 1970, pp 43-54.
- 24.- "Cerámica de Alcora" en *Enciclopedia de la Región Valenciana*, Valencia, 1973, Tomo I, pp 127-128.
- 25.- "Benifazá" en *Enciclopedia de la Región Valenciana*, Valencia, 1973, Tomo II, pp 141-143.
- 26.- "Probable significado de unas pinturas rupestres en el Maestrazgo" *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellónense*, nº 1, Castellón, 1974, pp 9-18.
- 27.- La necrópolis ibérica de la Oriola, cerca de Amposta (Tarragona)". *Diputació Provincial de Valencia. Institución Alfonso el Magnánimo. Estudios Ibéricos*, nº 5, Valencia, 1974. 57 páginas.
- 28.- "Un poblado de la edad del bronce en la Ribera de Cabanès". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellónense*, nº 2, Castellón, 1975, pp 65-74.
- 29.- *A l'entorn de les aigües lluminoses. El creuer universitari*. Castelló. Diputació Provincial, 1985, 307 páginas (2ª edición 1995.),
- 30.- "L'amollonament de la via romana al Pla de l'Arc" *Estudis Castellónencs*, nº 3, Castelló, 1986, pp 243-274.
- 31.- "Una pintura rupestre a la Moreria de le Coves de Vinromà", *Boletín Sociedad Castellónense de Cultura*. Tomo LXIV (1988), pp 205-209.
- 32.- "La lápida ibérica de Cabanès", *Archivo de Prehistoria Levantina*, Vol XIX, Valencia, 1989, pp 103-115.
- 33.- "De com degué naixer i estructurar-se la vila de Castelló". *Anuario del Ateneo de Castellón*, nº 3, Castellón, 1990, pp 19-64.

- 34.- "La cámara cupuliforme del bronce valenciano", *Anales de la Real Academia de Cultura Valenciana*, nº 68, Valencia, 1991, pp 33-48.
- 35.- "Avance al estudio de la torre campanario de la ciudad de Castellón". *Anuario del Ateneo de Castellón*, nº 4, Castellón, 1991, pp 3-27.
- 36.- "La redonda de la Magdalena" *Anuario del Ateneo de Castellón*, nº 5, Castellón, 1992, pp 11-18.
- 37.- "La via romana per les Coves de Vinromà i Vilanova d'Alcolea" *Estudios de Arqueología ibérica y romana. Homenaje a Enric Pla Ballester. Serie Trabajos Varios*, nº 89. Servicio de Investigaciones Prehistóricas, Valencia, 1992, pp 597-618.
- 38.- "La vinguda del professor Bosch a Castelló", *Anuario del Ateneo de Castellón*, nº 6, Castellón, 1993, pp 9-18.
- 39.- "En memoria de Pascual Meneu", *Anuario del Ateneo de Castellón*, nº 6, Castellón 1993, pp 19-32
- 40.- "El bumerang en l'art rupestre de Llevant". *Miscelània homenatge a Josep Maria Doñate*. Vila-real, 1993, pp 141-145.
- 41.- *Cerámica d'Onda*. Castelló. Diputació Provincial, 1993, 253 pàgines
- 42.- "Els aragonesos a Castelló en temps de Pere I", *Boletín Sociedad Castellónense de Cultura*. Tomo LXX (1994), pp 307-312.
- 43.- "La Casa vella del carrer l'Aigua", *Anuario del Ateneo de Castellón*, nº 7, Castellón, 1994 pp 9-26.
- 44.- "Els mil·liaris de Traiguera". *Museu del Montsià*, nº 26. Amposta, 1994, pp 5-6.
- 45.- "Al Maestrat hi hagué molins de vent", *Anuario del Ateneo de Castellón*, nº 8, Castellón, 1995, pp 47-54.
- 46.- "Ofiucus o serpientario", *Anuario del Ateneo de Castellón*, nº 8, Castellón, 1995, pp 155-156.
- 47.- "El pont del Montlleó al Pla de Meanes", *Anuario del Ateneo de Castellón*, nº 9, Castellón, 1996, pp 33-35.
- 48.- "Un curiós meteorit a la Ribera de Cabanes", *Anuario del Ateneo de Castellón*, nº 9, Castellón, 1996, pp 37-38.
- 49.- "Els nacionals s'incauten de l'observatori meteorològic de l'Institut de Castelló", *Anuario del Ateneo de Castellón*, nº 9, Castellón, 1996, pp 39-41.
- 50.- *El goig de creixer. Els estudis superiors*. Castelló. Diputació Provincial, 1996, 315 pàgines.
- 51.- *Vilacolleça. Una capitaleta provinciana de l'Espanya vertebrada*. Castelló. Ajuntament. Museu Municipal d'Etnologia, 1997, 206 pàgines.
- 52.- *Recerques arqueològiques a la ribera baixa de l'Ebre.(II). Protohistòria i Antiguitat tardana*. Museu del Montsià, Ajuntament d'Amposta, 1999, 306 pàgines.
- 53.- *Recerques arqueològiques a la ribera baixa de l'Ebre.(I). Prehistòria*. Museu del Montsià, Ajuntament d'Amposta, 2000, 314 pàgines.
- 54.- "L'ídol d'Artana". *Commemoració del XXX Aniversari del Museu Arqueològic Comarcal de la Plana Baixa. Burriana (1967-1997)*. Burriana. Ajuntament. Col·lecció Papers, 3ª època, nº 20, 2000, pp 85-87.
- 55.- "La Cueva Negra de Montanejos". *Arse*, Boletín del Centro Arqueológico Saguntino, nº 34, Sagunto, 2002, pp 31-38.
- 56.- *Les fonts antigues*. Diputació de Castelló, Castelló, 2002, 91 pàgines.
- 57.- *En la claror de l'alba. Uns començos difícils*, Diputació de Castelló, Castelló (en premsa)
- 58.- *La via romana*. Diputació de Castelló, Castelló (en premsa).

